

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ім. В.М. Корецького**

КАНЗАФАРОВА Ілона Станіславівна

УДК 347. 51

**ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ**

Спеціальність 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес;
сімейне право; міжнародне приватне право

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Київ – 2007

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті держави і права імені В.М. Корецького НАН України.

Науковий консультант –

доктор юридичних наук, професор, академік АПрН України,
Заслужений діяч науки і техніки України

Шевченко Ярославна Миколаївна,

Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України,
завідувач відділу проблем цивільного, трудового
та підприємницького права.

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор, академік АПрН України,
Заслужений діяч науки і техніки України

Кузнцова Наталія Семенівна,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
професор кафедри цивільного права;

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент АПрН України

Жилінкова Ірина Володимирівна,

Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого,
професор кафедри цивільного права № 1;

доктор юридичних наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки України

Харитонов Євген Олегович,

Одеська національна юридична академія МОН України,
завідувач кафедри цивільного права.

Захист відбудеться « ___ » _____ 2007 р. о ___ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.236.02 по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук при Інституті держави і права ім. В.М. Корецького НАН України за адресою: 01601, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України за адресою: 01601, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4.

Автореферат розісланий « ___ » _____ 2007 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
доктор юридичних наук
І.М.

Кучеренко

Підписано до друку 12.09.2007 р. Зам. № 9/09-2007.
Обсяг 1,9 друк. арк. Формат 60 × 90/16. Наклад — 100 прим.

Видавничий центр Інституту держави і права
ім. В.М. Корецького НАН України: Київ, вул. Трьохсвятительська, 4.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. В останні роки все більше уваги у вітчизняній юридичній літературі приділяється проблемам юридичної відповідальності взагалі та цивільно-правової зокрема, що є цілком виправданим, оскільки повнота та реальність здійснення суб'єктивних прав фізичних та юридичних осіб значною мірою залежить від ефективності їх захисту у разі порушення, а без налагодженої системи юридичної відповідальності держава нездатна захистити порушені суб'єктивні права особи. Тому розгляд питань, пов'язаних з проблематикою юридичної відповідальності взагалі та цивільно-правової зокрема має не лише теоретичне, але й велике практичне значення.

Теоретичні проблеми юридичної відповідальності в цілому та цивільно-правової відповідальності зокрема були і є предметом досліджень багатьох відомих вчених-правознавців, таких як: М.М. Агарков, С.С. Алексєєв, Б.С. Антимонов, Г.М. Белякова, Д.В. Боброва, Т.В. Боднар, В.І. Борисова, М.І. Брагінський, С.М. Братусь, А.С. Васильєв, В.В. Вітрянський, В.П. Грибанов, О.В. Дзера, І.В. Жилінкова, Г.В. Єрьоменко, О.С. Іоффе, В.М. Косак, О.В. Кохановська, Н.С. Кузнєцова, І.М. Кучеренко, В.В. Луць, Р.А. Майданик, М.С. Малєїн, В.К. Мамугов, Г.К. Матвєєв, Й.О. Покровський, Н.О. Саніахметова, М.М. Сібільов, А.О. Собчак, І.В. Спасибо-Фатєєва, Р.О. Стефанчук, В.О. Тархов, В.І. Труба, Р.Й. Халфіна, Є.О. Харитонов, О.І. Харитонова, Н.М. Хуторян, Ю.С. Червоний, Я.М. Шевченко, Г.Ф. Шершенєвич, С.І. Шимон, В.С. Щербина та ін.

Разом з тим, багато положень теорії юридичної відповідальності залишаються дискусійними і потребують уточнення. Оцінці ж якості зазначеної теорії безпосередньої уваги взагалі не приділяється.

Поряд з цим необхідно зазначити, що більшість наукових досліджень з проблем цивільно-правової відповідальності здійснювались ще за радянських часів, що, безумовно, вплинуло на зміст отриманих результатів, які значною мірою не відповідають ані сучасному стану суспільних відносин, ані сучасному рівневі теорії права взагалі. За весь же період незалежності в Україні не було здійснено жодного комплексного наукового дослідження загальнотеоретичних проблем цивільно-правової відповідальності, хоча існує нагальна потреба у такому дослідженні.

Після прийняття і введення в дію нового Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) відбулися якісні зміни вітчизняного цивільного законодавства. Нові правові інститути у більшості своїй не є вдосконаленими моделями старих, а являють собою якісно нові механізми з точки зору цілей соціально-правового впливу. Наслідком ускладнення форм взаємодії суб'єктів підприємницької діяльності стала якісна диверсифікація правового

регулювання договірних відносин. Змінилась роль держави як суб'єкта економічних відносин. Змінились пріоритети регулювання майнових відносин та юридичні процедури захисту приватних інтересів. У зазначених умовах роль та функції цивільно-правової відповідальності трансформуються згідно з потребами сучасного цивільного обороту і потребують ретельного теоретичного осмислення, що обумовлює актуальність теми даного дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження виконана згідно з планом науково-дослідницької роботи відділу проблем цивільного, трудового і підприємницького права Інституту держави і права ім. В.М. Корецького Національної академії наук України «Еволюція цивільного законодавства України: проблеми теорії і практики» (державний реєстраційний номер РКО105 V 000797), у рамках якої автором вирішено проблему теоретичних засад застосування відповідальності як засобу забезпечення виконання цивільних обов'язків.

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційного дослідження є розробка адекватної потребам сучасної правової та соціально-економічної системи України теоретичної концепції цивільно-правової відповідальності. Для досягнення цієї мети були поставлені такі основні задачі:

- визначити структуру та здійснити змістовний аналіз теорії цивільно-правової відповідальності як наукового знання;
- здійснити аналіз методологічних основ теорії цивільно-правової відповідальності як наукового знання;
- визначити поняття, умови, принципи, функції та режими цивільно-правової відповідальності;
- визначити правову природу, елементи та момент виникнення матеріального правовідношення цивільно-правової відповідальності;
- здійснити аналіз процесуальної форми реалізації суб'єктивного права потерпілого як управомоченої сторони матеріального правовідношення цивільно-правової відповідальності;
- створити теоретичну модель цивільно-правової відповідальності;
- дослідити проблему ефективності цивільно-правової відповідальності;
- розробити конкретні пропозиції та рекомендації по вдосконаленню правового регулювання відносин відповідальності в цивільно-правовій сфері.

Об'єктом дослідження є цивільно-правова відповідальність як явище об'єктивної дійсності.

Предметом дослідження є вихідні (головні) теоретичні положення щодо цивільно-правової відповідальності як явища об'єктивної дійсності.

Методи дослідження. Філософсько-світоглядною основою дослідження є матеріалістична діалектика. Цивільно-правова відповідальність як явище об'єктивної дійсності розглядається у розвитку та у взаємозв'язку з іншими явищами.

Дисертаційне дослідження було здійснено на таких загальнонаукових принципах дослідження, як системність, єдність теорії та практики, детермінізм, єдність теоретичного та емпіричного.

За допомогою абстрагування був здійснений деякий відхід від дійсності, щоб глибше зрозуміти сутність цивільно-правової відповідальності як правового явища та її зв'язок з іншими явищами. За допомогою аналізу цивільно-правова відповідальність була подумки розділена на складові частини (елементи), що вивчались окремо як частини єдиного цілого. За допомогою синтезу були встановлені (з'ясовані) взаємозв'язок і взаємозалежність частин (елементів) цивільно-правової відповідальності, зазначені складові частини (елементи) були уявно сполучені в єдине ціле.

Використовувались методи індукції та дедукції. Індукція дозволила здійснити сходження від часткового до загального, від фактів до теоретичних висновків і узагальнень. Дедукція дозволила здійснити сходження від загальних понять до часткових фактів. Зазначені методи використовувались в органічному взаємозв'язку. Поряд з цим використовувався умовивід за аналогією, метод моделювання тощо.

Системний підхід (і зокрема параметрична теорія систем) та інструментальна теорія права були використані при дослідженні цивільно-правової відповідальності як правового явища та поняття про неї. Порівняльно-правовий метод використовувався при аналізі норм вітчизняного та зарубіжного законодавства. Історичний метод дозволив дослідити специфіку окремих проблем цивільно-правової відповідальності в конкретних історичних умовах.

Сформульовані у дослідженні теоретичні висновки засновані на загальних досягненнях юридичної науки, у тому числі на результатах досліджень вітчизняних та зарубіжних цивілістів, процесуалістів, фахівців інших галузей правознавства, соціології та філософії.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у здійсненому вперше після проголошення незалежності України комплексному дослідженні загальнотеоретичних проблем цивільно-правової відповідальності.

В результаті проведеного дисертаційного дослідження вперше сформульовано і обґрунтовано або додатково аргументовано низку наукових положень і висновків, які виносяться на захист:

Вперше:

започаткована системна концепція цивільно-правової відповідальності, доведено, що цивільно-правова відповідальність є підсистемою у системі цивільно-правового впливу;

обґрунтовано висновок, що в якості елементів цивільно-правової відповідальності як системи необхідно розглядати: норми цивільного права, в яких відповідальність знаходить вираження; принципи цивільно-правової відповідальності; індивідуально-правові акти автономного характеру, які є персоналізованими регламентаторами суспільних відносин (договори, статuti юридичних осіб та ін.); порушення цивільних прав як підставу виникнення цивільних охоронних правовідносин; цивільні охоронні правовідносини;

виходячи з того, що всі елементи цивільно-правової відповідальності є цивільними правовими засобами, запропоновано визначати цивільно-правову відповідальність як обумовлену особливостями предмета і методу цивільно-правового регулювання систему цивільно-правових засобів, за допомогою яких, з одного боку, забезпечується і гарантується захист цивільних прав та інтересів суб'єктів цивільного права, з другого – здійснюється штрафний і виховний вплив на правопорушників;

в результаті дослідження цивільно-правової відповідальності як правового явища, за допомогою параметричної теорії систем, визначається, як повинні бути взаємопов'язані елементи зазначеної системи, щоб забезпечити належну реалізацію передбачених чинним законодавством правомочностей та виконання закріплених у ньому юридичних обов'язків;

обґрунтовано висновок про необхідність розмежування понять «цивільно-правова відповідальність» і «відповідальність за цивільним законодавством», оскільки поняттям «відповідальність за цивільним законодавством» охоплюється два види відповідальності: перша є відповідальністю перед державою і носить публічно-правовий характер, друга є відповідальністю одного контрагента перед іншим, правопорушника перед потерпілим, і носить приватно-правовий характер. І лише остання є цивільно-правовою відповідальністю у власному розумінні. Відмінність між зазначеними видами відповідальності полягає не лише в особливостях санкцій, що застосовуються, а й у цілях та порядку їх застосування. Застосування заходів «публічно-правової» відповідальності спрямоване насамперед на забезпечення публічного порядку і можливе лише за рішенням суду. Застосування заходів цивільно-правової відповідальності спрямоване насамперед на забезпечення інтересів конкретної особи і може здійснюватись як у судовому, так і у позасудовому порядку;

обґрунтовано висновок, що заходами «публічно-правової» відповідальності в цивільному праві є конфіскація та примусова ліквідація юридичної особи;

обґрунтовано висновок, що основною функцією цивільно-правової відповідальності є гарантійно-забезпечувальна. Але виконувати її цивільно-правова відповідальність може лише у тому разі, якщо вона діє саме як система певних цивільно-правових засобів. Властивості гарантувати і забезпечувати захист прав та інтересів суб'єктів цивільного права цивільно-правові засоби-елементи відповідної системи набувають саме завдяки використанню їх як системи, у певному поєднанні. У протилежному разі зазначена функція не діє;

обґрунтовано висновок щодо неможливості закріплення у ЦК України відновлювального характеру цивільно-правової відповідальності як загального принципу цивільного права, оскільки якщо навіть не розглядати цивільно-правову відповідальність як систему цивільно-правових засобів, а виходити з розуміння її як інституту права, необхідно враховувати, що відповідальність є охоронним інститутом права, який природно виконує охоронну функцію права, яка, в свою чергу, складається з двох елементів: 1) компенсаційного впливу; 2) штрафного (репресивного) впливу. Відокремлювати їх не можна, оскільки вони взаємопов'язані і взаємозабезпечують один одного. А у разі закріплення в ЦК такого принципу імперативною нормою буде встановлено, що штрафний вплив, як невід'ємна частина охоронної функції права, у цивільному праві не здійснюється;

обґрунтовано висновок, що традиційний поділ цивільно-правової відповідальності на види містить певні логічні вади. Легального визначення поняття цивільно-правової відповідальності не існує, науковці ж переважно визначають зазначене поняття через категорії «санкція», «обов'язок», «правовідношення». Разом з тим, у всіх випадках без винятку поділ цивільно-правової відповідальності на види здійснюється за одними й тими ж критеріями. За такого підходу порушуються основні вимоги логіки щодо поділу понять. Крім того, обґрунтовано висновок, що у разі визначення цивільно-правової відповідальності через категорію «система» традиційний поділ зазначеної відповідальності на види втрачає сенс;

запропоновано замість видів виокремлювати режими цивільно-правової відповідальності. За формою вираження пропонується виокремлювати законний і договірний режими цивільно-правової відповідальності. В свою чергу, законний режим пропонується розподіляти на загальний і спеціальні, а загальний, залежно від особливостей прав та обов'язків, що порушуються, на: 1) режим відповідальності за порушення договірних зобов'язань; 2) ре-

жим відповідальності за завдану майнову шкоду; 3) режим відповідальності за завдану немайнову (моральну) шкоду;

на підставі застосування системного підходу визначені чинники впливу на ефективність цивільно-правової відповідальності як системи певних правових засобів. Встановлено, що ефективність зазначеної системи залежить як від внутрішніх, так і від зовнішніх факторів. Внутрішнім фактором є оптимальність системи, яка може бути теоретичною (абстрактною) і практичною (реальною). Зовнішні фактори можна розподілити на дві групи: 1) фактори максимізації ефективності (високий рівень правосвідомості суб'єктів цивільного права, злагоджене функціонування судової системи та ін.); 2) фактори мінімізації ефективності (низький рівень правосвідомості суб'єктів цивільного права, страхування відповідальності, незлагоджене функціонування судової системи та ін.);

встановлено, що з теоретичної точки зору за субстратом та структурою зазначена система є оптимальною, оскільки коло елементів, що її утворюють, та відносини між ними дозволяють системі виконувати свою основну функцію – гарантійно-забезпечувальну. Однак на практиці ступінь оптимальності системи насамперед буде залежати від її адекватності тим суспільним відносинам, на які здійснюється цивільно-правовий охоронний вплив, а саме: 1) характеру та змісту зазначених відносин; 2) варіативності інтересів суб'єктів цивільного права; 3) варіативності поведінки і діяльності суб'єктів цивільного права. А також від узгодженості її внутрішньої структури. Тому теоретична (абстрактна) оптимальність і практична (реальна) оптимальність цивільно-правової відповідальності як системи певних цивільно-правових засобів можуть не збігатися;

встановлено, що виключення на законодавчому рівні із сфери дії принципів цивільно-правової відповідальності певних відносин знижує рівень оптимальності цивільно-правової відповідальності як системи цивільно-правових засобів, оскільки саме принципи є тим стрижнем, що визначає стабільність її функціонування. Усунути дану ваду можна шляхом узгодження всіх норм інституту цивільно-правової відповідальності з зазначеними принципами;

обґрунтовано висновок, що з теоретичної точки зору встановлення відповідальності за порушення законних інтересів як самостійних об'єктів цивільно-правової охорони (безвідносно до суб'єктивного права) буде некоректним з таких причин: 1) оскільки порушується законний інтерес, а не суб'єктивне право, то йому не кореспондує відповідний юридичний обов'язок; а відповідно до ч. 2 ст. 14 ЦК України особа не може бути примушена до дій, вчинення яких не є обов'язковим для неї; 2) протиправна поведінка так званого «суб'єкта відповідальності» у разі порушення

законного інтересу може виражатися лише у формі активних дій і полягати у перешкоджанні здійсненню актів правомірної поведінки «потерпілого» (про бездіяльність у даному випадку мова йти не може), а коли управомочена особа здійснює зазначені акти правомірної поведінки, тим самим вона здійснює своє суб'єктивне право. Отже, будь-які дії так званого «суб'єкта відповідальності» будуть перешкоджати здійсненню саме суб'єктивного права.

Удосконалено:

положення щодо визначення змісту суб'єктивного права в регулятивних і охоронних зобов'язальних правовідносинах шляхом обґрунтування висновку, що стосовно цивільних зобов'язальних правовідносин взагалі та охоронних зокрема загальновизнане сучасними цивілістами твердження, відповідно до якого кожне суб'єктивне право як забезпечена законом міра можливої поведінки управомоченої особи надає суб'єкту: 1) можливість власної поведінки; 2) можливість вимагати певної поведінки інших осіб; 3) можливість у разі порушення права звернутись за захистом до компетентних органів – не є вірним. У зобов'язальних цивільних правовідносинах суб'єктивне право кредитора є правом вимоги, тобто, власне, другою правомочністю із зазначеної тріади. Зазначене право реалізується поведінкою зобов'язаної особи і не містить у собі можливості здійснення певної поведінки управомоченого контрагента. Крім того, до змісту суб'єктивного права в регулятивних зобов'язальних правовідносинах не входить можливість у разі порушення права звернутись за захистом до компетентних органів, тобто привести до дії апарат державного примусу проти зобов'язаної особи.

Дістали подальший розвиток:

обґрунтування висновку, що так звані «принцип юридичного каналізування цивільно-правової відповідальності» і «принцип обмеження максимального розміру відшкодування завданих збитків» не можна визначати як принципи цивільно-правової відповідальності, оскільки їх не можна кваліфікувати як основні засади, що визначають її підстави та межі. Крім того, з одного боку, оскільки відповідальність у зазначених випадках покладається на особу незалежно від її вини, можна розглядати такі випадки як винятки з принципу вини, з іншого боку, оскільки відповідальність зокрема, оператора ядерної установки є обмеженою, можна розглядати її як виняток із принципу повного відшкодування збитків;

обґрунтування висновку, що закріплення у цивільному законодавстві України обмеженої відповідальності окремих суб'єктів цивільного права спричиняє невинуватене послаблення відновлювальної функції цивільно-правової відповідальності, порушення принципу рівності сторін і принципу

справедливості як основних принципів цивільного права. У разі встановлення підвищеної відповідальності на передній план виступає штрафна функція цивільно-правової відповідальності. Таким чином, закон допускає явну неспіврозмірність об'єму відповідальності та характеру правопорушення;

аргументація чужорідності юридичної конструкції складу правопорушення для цивільного права та невірності використання кримінально-правової категорії «усічений склад» для пояснення особливостей цивільно-правової відповідальності, оскільки у кримінальному праві під усіченим складом розуміється така конструкція складу злочину, при якій злочин визнається закінченим не у момент скоєння діяння і досягнення винним своїх цілей, а з більш ранньої стадії, яка в інших випадках визнається стадією приготування чи посягання;

аргументація теоретичної необґрунтованості використання терміну «зловживання правом». Якщо виходити з того, що здійснення цивільних прав – це реалізація управомоченою особою тих можливостей, які складають зміст належного їй суб'єктивного права, і ці можливості можуть здійснюватись лише в певних межах (які називаються межами здійснення цивільних прав), то про зловживання правом мова йде, коли особа порушує зазначені межі, а отже втручається в сферу дії суб'єктивного права іншої особи. Зловживання правом не може існувати абстрактно, тобто безвідносно прав та інтересів інших осіб. Порушення права іншої особи лише зовні втілюється у форму здійснення права. Законодавець, встановлюючи межі здійснення цивільних прав, тим самим визначає правомірність поведінки управомоченої особи. За окресленими межами поведінка є неправомірною, і вже не є здійсненням права, оскільки зміст жодного суб'єктивного цивільного права як одного із правових засобів регулювання суспільних відносин не включає в себе можливості порушувати права та інтереси інших осіб. У зв'язку з цим запропоновано розглядати шикану як делікт, а положення щодо «зловживання правом в інших формах» із ЦК України виключити;

пояснення щодо необхідності визначення збитків як грошового вираження шкоди на відміну від легального визначення збитків, яке свідчить про ототожнення законодавцем поняття збитків і шкоди, хоча теорія цивільного права відрізняє зазначені поняття;

аргументація щодо доцільності розгляду в якості одного із загальних способів відшкодування майнової шкоди сплати потерпілому відповідної компенсації, розмір і порядок виплати якої може встановлюватись законом або домовленістю сторін;

аргументація щодо доцільності побудови визначення вини у цивільному праві на основі «психологічної» концепції вини, а не «поведінкової»,

оскільки: 1) термін «психічне ставлення» у визначенні вини виражає оцінку (можливість оцінки) поведінки, передбачення або можливість передбачення настання шкідливих наслідків, оскільки з позицій загальної, соціальної та юридичної психології у кожному психічному акті можна виокремити інтелектуальний та вольовий аспекти; 2) встановлення правил щодо відповідальності малолітніх, недієздатних з урахуванням саме психічних особливостей суб'єктів, поряд з визначенням вини на основі «поведінкової концепції», є порушенням таких загальних принципів цивільного права, як рівність і справедливість; 3) конструкція вини як «психічного ставлення» не є спеціально кримінально-правовою конструкцією. Поняття вини, незалежно від галузі права, базується на положеннях загальної психології, так само, як поняття причинного зв'язку юристи запозичують у філософії.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані у дисертаційному дослідженні теоретичні положення, висновки та пропозиції можуть бути використані: у законотворчій діяльності – при вдосконаленні вітчизняного цивільного законодавства; у науковій діяльності – для подальших теоретичних розробок проблем цивільно-правової відповідальності в Україні; у правозастосовній діяльності – при вирішенні спорів, пов'язаних з завданням майнової та (або) моральної шкоди, невиконанням або неналежним виконанням договірних зобов'язань.

Результати дисертаційного дослідження використовувались автором у навчально-методичній роботі – при підготовці і викладанні навчальних дисциплін «Цивільне право», «Цивільне та торгове право зарубіжних країн», «Методологія юридичних наук» на економіко-правовому факультеті Одеського національного університету імені І.І. Мечникова Міністерства освіти і науки України (довідка про впровадження результатів дисертаційного дослідження № 1025/2 від 29 березня 2007 р.); при підготовці підручників «Цивільне право України: Академічний курс» (За заг. ред. Я.М. Шевченко, К., перше видання – 2003 р., друге видання – 2006 р.), навчальних посібників «Цивільне та торгове право зарубіжних країн. Окремі інститути» (Х., 2003 р.), «Теорія права та держави» (За заг. ред. А.С. Васильєва, Х., 2006 р.).

Результати роботи впроваджено в діяльності ОФ ТОВ «Комекс» (довідка б/н від 26.02.2007 р.), Юридичного Агентства «Кредо» (довідка № 57 від 2.04.2007 р.) при проведенні наукового консультування та організації правової роботи.

Апробація результатів дисертації. Дисертація обговорена на засіданні відділу проблем цивільного, трудового і підприємницького права Інституту держави і права ім. В.М. Корецького Національної академії наук України. Основні положення дисертаційного дослідження були оприлюднені на:

Міжнародній науково-практичній конференції «Відродження української держави: актуальні проблеми державотворення та права» (Херсон, 3–5 вересня 1999 р.); Науково-практичному семінарі «Перевезення вантажів залізницею: правове регулювання та арбітражна практика» (Одеса, 18–20 квітня 2000 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Молодь третього тисячоліття: гуманітарні проблеми та шляхи їх розв'язання» (Одеса, 15-17 червня 2000 р.); Міжнародній науковій конференції «Європа, Японія, Україна: шляхи демократизації державно-правових систем» (Київ, 17–20 жовтня 2000 р.); Науково-практичній конференції «Проблеми і перспективи розвитку та реалізації законодавства України» (Київ, 19 квітня 2001 р.); Науково-практичній конференції «Становлення і розвиток правової системи України» (Київ, 21 березня 2002 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Трансформація ринкових відносин в Україні: організаційно-правові та економічні проблеми» (Одеса, 15 травня 2003 р.); Міжнародній науково-методичній конференції «Сучасні проблеми адаптації цивільного законодавства до стандартів Європейського Союзу» (Хмельницький, 11-12 березня 2005 р.); 60-й Науковій конференції професорсько-викладацького складу та наукових робітників економіко-правового факультету ОНУ ім. І.І. Мечникова (Одеса, 23-25 листопада 2005 р.); Першій Всеукраїнській науково-практичній конференції для викладачів, аспірантів та молодих вчених «Сучасні технології управління підприємством та можливості використання інформаційних систем: стан, проблеми, перспективи» (Одеса, 31 березня 2006 р.); в рамках роботи Круглого столу «Наукові засади та практика застосування нового Сімейного кодексу України» (Київ, 25 травня 2006 р.).

Публікації. За темою дисертації та відповідно до її змісту всього опубліковано: 2 індивідуальні монографії, 4 підрозділи у науково-практичному коментарі ЦК України, 1 індивідуальний навчальний посібник, глави у підручнику та навчальному посібнику, 27 статей у журналах та збірниках, що входять до переліку наукових фахових видань, затвердженому ВАК України, а також тези 11 доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації обумовлені метою і завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, шести розділів, висновків, списку використаних джерел (480 найменувань), чотирьох додатків. Загальний обсяг дисертації становить 453 сторінки друкованого тексту, обсяг використаних джерел – 47 сторінок, чотирьох додатків – 9 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **Вступі** обґрунтовується актуальність теми дослідження; визначаються мета, завдання, об'єкт, предмет та методи дослідження; формулюються основні положення, що відображають зміст та ступінь наукової новизни одержаних результатів; розкривається практичне значення одержаних результатів та форми їх апробації.

Розділ 1 «Загальна характеристика та методологічні основи теорії цивільно-правової відповідальності» складається з двох підрозділів.

У підрозділі 1.1. «Теорія цивільно-правової відповідальності як результат наукових юридичних досліджень» визначаються структура та зміст теорії цивільно-правової відповідальності як системи наукових знань про цивільно-правову відповідальність як явище об'єктивної дійсності.

Обґрунтовується висновок, що залежно від проблем, які досліджуються, можна виокремити такі основні підрозділи теорії цивільно-правової відповідальності: 1) поняття цивільно-правової відповідальності; 2) принципи цивільно-правової відповідальності; 3) функції цивільно-правової відповідальності; 4) умови цивільно-правової відповідальності; 5) заходи цивільно-правової відповідальності; 6) механізм дії цивільно-правової відповідальності; 7) ефективність цивільно-правової відповідальності.

Аналізуються особливості та недоліки теорії цивільно-правової відповідальності.

Підрозділ 1.2. «Методологічні основи теорії цивільно-правової відповідальності» поділяється на дві частини.

У підрозділі 1.2.1. «Загальні зауваження» звертається увага на те, що результати наукових досліджень цивільно-правової відповідальності як явища об'єктивної дійсності безпосередньо залежать від адекватності того методологічного інструментарію, який використовують вчені в процесі її пізнання. В умовах плюралізму теорій і методів пізнання, який прийшов на зміну методологічному монізму, що панував за радянських часів, свідоме використання вченими певних методів і методологічних підходів в процесі пізнання є однією із необхідних умов наукової діяльності.

Оскільки сьогодні науковці можуть використовувати різноманітні «дослідницькі парадигми», а в юридичній літературі часто звертається увага на необхідність «опрацювання сучасної вітчизняної правової парадигми», розглядається питання щодо поняття «парадигма» та методологічного значення «правової парадигми» при дослідженні будь-яких правових явищ, в тому числі і цивільно-правової відповідальності.

Розглядається питання щодо можливості та доцільності використання при дослідженні проблем цивільно-правової відповідальності сучасних наукових підходів і методів природничих наук, зокрема синергетичного підходу, який сьогодні проголошується сучасною загальнонауковою

парадигмою. У підсумку обґрунтовується висновок, що оскільки однією із критеріальних ознак науки цивільного права як наукового знання є інструментальна корисність (практична придатність), дослідження проблем цивільно-правової відповідальності повинно здійснюватись на підставі матеріалістичної діалектики, оскільки лише такий підхід дозволить внести певні наукові рекомендації по вдосконаленню правового регулювання відносин відповідальності. Синергетика ж, як теорія систем, що еволюціонують, не може розглядатись як загальна теорія систем, котра може бути застосована до будь-яких систем без винятку. А системний підхід (як і структуралізм, і структурно-функціональний аналіз), на відміну від діалектики, був і залишається спеціалізованою методологією, хоча і такою, що має загальнонаукове значення.

Обґрунтовується висновок, що оскільки правознавство в цілому та цивілістика зокрема будуються на методологічному есенціалізмі, то найприйнятнішим для правознавства взагалі та цивілістики зокрема варіантом загальної теорії систем є параметрична теорія систем А.І. Уймова, що дозволяє як систему розглядати будь-яку річ, будь то фізичний об'єкт або літературний твір, а в якості формального апарату використовує один із варіантів логіки. Зазначена теорія будується на тріаді філософських категорій «річ», «властивість», «відношення». Саме за допомогою цих категорій можна здійснити структурне дослідження правової системи взагалі та окремих її елементів зокрема. А без дослідження структур неможливо визначити будь-які закономірності. Якщо ж ми не знаємо закономірності функціонування права, ми не можемо адекватно регулювати суспільні відносини. За параметричною теорією систем в якості визначальників (дескрипторів) системи виступають *концепт*, *структура* та *субстрат* системи, які перебувають у суворому ієрархічному зв'язку між собою. *Концепт системи* – це певна властивість, чи певне відношення, з якого починається системне уявлення. *Структура системи* – це клас відносин, які задовольняють властивості, вираженій обраним концептом. *Субстрат системи* – це той об'єкт, на якому реалізується структура. В літературі з системної проблематики замість поняття «субстрат» часто використовується поняття «елементи».

Обґрунтовується доцільність використання зазначеної теорії як методу при дослідженні цивільно-правової відповідальності як явища об'єктивної дійсності.

У підрозділі 1.2.2. «Методологічне значення поняття цивільно-правової відповідальності та його визначення» обґрунтовується висновок, що методологічне значення поняття цивільно-правової відповідальності насамперед обумовлюється методологічною платформою правознавства в

цілому, яке спирається на методологічний есенціалізм. Зазначене поняття є основним поняттям вчення про цивільно-правову відповідальність. Тому, досліджуючи будь-яку проблему цивільно-правової відповідальності, вчений повинен спиратися на це поняття, виходити з нього, і в жодному разі не ігнорувати. Тим більше, що дослідження як власне поняття цивільно-правової відповідальності, так й інших понять, що у сукупності складають загальний понятійний апарат теорії цивільно-правової відповідальності, залежить від належності вченого до тієї чи іншої наукової школи, від типу його праворозуміння. Крім того, науковець повинен визначитись з питанням: чи є він прихильником так званої теорії «двохаспектної правової відповідальності», чи виходить з того, що цивільно-правова відповідальність є ретроспективною. А також обрати певний методологічний підхід до визначення поняття цивільно-правової відповідальності: моністичний, який передбачає дослідження цивільно-правової відповідальності як єдиного цілого і відповідно визначення її єдиного поняття, або дуалістичний, коли договірна та недоговірна відповідальність розглядаються окремо та відповідно визначаються їх поняття.

Звертається увага на те, що традиційний поділ цивільно-правової відповідальності на види містить певні логічні вади. Легального визначення поняття цивільно-правової відповідальності не існує, науковці ж переважно визначають зазначене поняття через категорії «санкція», «обов'язок», «правовідношення». Разом з тим, у всіх випадках без винятку поділ цивільно-правової відповідальності на види здійснюється за одними й тими ж критеріями. За такого підходу порушуються основні вимоги логіки щодо поділу понять. Якщо задачею визначення є розкриття змісту поняття, то метою поділу поняття є розкриття його об'єму. При визначенні понять ми звертаємося до більш широкого, а саме: родового поняття. При поділі, навпаки, відбувається виокремлення в рамках даного поняття його видів – членів розподілу.

Розділ 2 «Поняття цивільно-правової відповідальності» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 2.1. «Огляд результатів основних теоретичних досліджень поняття цивільно-правової відповідальності» розглядаються висловлені в юридичній літературі основні точки зору щодо поняття цивільно-правової відповідальності.

Автор доходить висновку, що науковці країн романо-германської правової сім'ї (за окремими винятками) традиційно застосовують моністичний підхід до визначення зазначеного поняття, а вчені країн англосаксонського права – дуалістичний. Найбільш послідовно моністичний підхід

простежується у французькій цивілістичній літературі та в юридичній літературі країн, які до розпаду колишнього СРСР входили до його складу як союзні республіки (в тому числі й України).

Встановлено, що науковці в основному визначають поняття цивільно-правової відповідальності через категорії *«санкція»*, *«обов'язок»*, *«правовідношення»*. Відповідні судження вчених умовно можна назвати концепціями відповідальності як санкції, як обов'язку, як правовідношення. Умовність такого визначення пояснюється, по-перше, специфікою побудови наукових теорій в юридичній науці, по-друге, певною лаконічністю представлених наукових позицій, що виражається у відсутності розгорнутого опису отриманих наукових результатів.

Обґрунтовано висновок, що значна розбіжність наукових думок щодо поняття цивільно-правової відповідальності свідчить про складність відповідальності як явища об'єктивної дійсності. Розгляд же цивільно-правової відповідальності лише як санкції, лише як обов'язку або лише як правовідношення не дозволяє досягнути весь її феномен. За такого підходу ми можемо побачити лише її окремі прояви (аспекти). Отже, нам не обійтись без системного підходу до дослідження зазначеного явища.

У підрозділі 2.2. *«Системний підхід до визначення поняття цивільно-правової відповідальності»* обґрунтовується системний характер цивільно-правової відповідальності, яка розглядається як підсистема у системі цивільно-правового впливу.

Обґрунтовується висновок, що елементами цивільно-правової відповідальності як системи є: норми цивільного права, в яких відповідальність знаходить вираження; принципи цивільно-правової відповідальності; індивідуально-правові акти автономного характеру, які є персоніфікованими регламентаторами суспільних відносин (договори, статuti юридичних осіб та ін.); порушення цивільних прав як підстава виникнення цивільних охоронних правовідносин; цивільні охоронні правовідносини.

Оскільки всі зазначені вище елементи цивільно-правової відповідальності є цивільними правовими засобами, цивільно-правова відповідальність визначається як обумовлена особливостями предмета і методу цивільно-правового регулювання система цивільно-правових засобів, за допомогою яких, з однієї сторони, забезпечується і гарантується захист цивільних прав та інтересів суб'єктів цивільного права, з іншої – здійснюється штрафний і виховний вплив на правопорушників.

Розгляд цивільно-правової відповідальності як системи правових засобів дозволяє більш повно розкрити складне і багатомірне явище, яким вона є, оскільки правові засоби є одним із найважливіших способів вираження сутності цивільного права.

З допомогою параметричної теорії систем встановлено, що елементи цивільно-правової відповідальності як системи правових засобів повинні бути так взаємопов'язані, щоб забезпечити належну реалізацію передбачених діючим законодавством правомочностей та виконання закріплених у ньому юридичних обов'язків, тобто щоб система в цілому забезпечувала та гарантувала захист цивільних прав та інтересів суб'єктів цивільного права і здійснювала штрафний і виховний вплив на правопорушників. Зазначене положення відображає концепт цивільно-правової відповідальності як системи певних цивільно-правових засобів. Власне, цивільно-правові засоби самі по собі формують субстрат системи, а відносини між ними, які відповідають концепту, складають структуру досліджуваної системи.

Функцію базової конструкції, на якій тримається вся система, виконують принципи цивільно-правової відповідальності. Їм безпосередньо підпорядковані охоронні норми цивільного права, в яких закріплені положення щодо цивільно-правової відповідальності. Зазначені норми є специфічними інструментами вираження, фіксування державних встановлень, правовими засобами, що визначають образ дій у типових ситуаціях, доцільність та необхідність котрого визнані державою. Сформована у нормативно-правовому акті охоронна норма цивільного права є описом необхідних моментів охоронних відносин, вказівка на ті обов'язкові якості зазначених відносин, наявність яких і робить можливим оцінити їх з точки зору відповідності або невідповідності нормативному зразку.

Однак конкретні ситуації, що виникають на практиці, у їх співвимірюванні з зазначеним зразком не однакові. Правовим засобом, за допомогою якого здійснюється індивідуалізація загальних приписів охоронних норм цивільного права, тобто загальна модель поведінки трансформується в індивідуальну модель, є юридичний факт – порушення цивільних прав як підстава виникнення цивільних охоронних правовідносин.

Цивільні охоронні «правовідносини-модель», індивідуалізуючи загальну модель (норму), зберігають якість моделі, тобто уявного образу, однак уже індивідуального. І саме вони, як правовий засіб, відіграють регулятивну роль.

Зазначені правовідносини як правовий засіб є складними та комплексними, оскільки являють собою сполучення матеріально-правових (у зв'язку з реалізацією санкцій норм цивільного права) і процесуальних відносин, за допомогою яких встановлюється цивільне правопорушення та охороняється матеріально-правове регулятивне відношення. При цьому необхідно враховувати, що розподіл правовідносин на регулятивні та охоронні здійснюється за функціями права, а на матеріальні та процесуальні – за галузевою належністю (тобто за галузями права).

Індивідуально-правові акти автономного характеру (договори, статuti юридичних осіб та ін.) містять (можуть містити) положення щодо цивільно-правової відповідальності. Але в якості регулятора суспільних відносин повинні розглядатись не окремі положення зазначених актів, а індивідуально-правовий акт в цілому, оскільки чинність окремих положень залежить від чинності акту в цілому.

У підрозділі 2.3. «Розмежування понять «відповідальність за цивільним законодавством і «цивільно-правова відповідальність» обґрунтовано висновок, що теоретико-системне бачення цивільно-правової відповідальності дозволяє не лише вивчити її в усій складності функціонування, але й представити в якості елемента більш складної системи, якою є відповідальність за цивільним законодавством.

Доводиться, що поняттям «відповідальність за цивільним законодавством» охоплюється два види відповідальності: перша є відповідальністю перед державою і носить публічно-правовий характер, друга є відповідальністю одного контрагента перед іншим, правопорушника перед потерпілим, і носить приватно-правовий характер. І лише остання є цивільно-правовою відповідальністю у власному розумінні. Відмінність між зазначеними видами відповідальності полягає не лише в особливостях санкцій, що застосовуються, а й у цілях та порядку їх застосування. Застосування заходів «публічно-правової» відповідальності спрямоване насамперед на забезпечення публічного порядку і можливе лише за рішенням суду. Застосування заходів цивільно-правової відповідальності спрямоване насамперед на забезпечення інтересів конкретної особи і може здійснюватись як у судовому, так і у позасудовому порядку.

Доведено, що заходами «публічно-правової» відповідальності в цивільному праві є конфіскація та примусова ліквідація юридичної особи.

З метою усунення прогалин у правовому регулюванні наслідків вчинення правочину, який порушує публічний порядок, запропоновано доповнити ст. 228 ЦК України частиною третьою такого змісту: «3. За наявності умислу у обох сторін все, що було отримано ними за правочином, підлягає конфіскації. У разі виконання такого правочину однією стороною з іншої сторони підлягає конфіскації все, що отримано нею, і все, що належне з неї за правочином першій стороні. За наявності умислу лише у однієї з сторін все, отримане нею за правочином, підлягає поверненню іншій стороні, а отримане останньою або те, що належить їй за правочином, підлягає конфіскації.»

Розділ 3 «Принципи, функції та режими цивільно-правової відповідальності» розподіляється на три підрозділи.

У підрозділі 3.1. «Принципи цивільно-правової відповідальності» обґрунтовано висновок, що принципами цивільно-правової відповідальності, як основними засадами, що визначають її підстави та межі, є: 1) принцип законності; 2) принцип повного відшкодування шкоди (збитків); 3) принцип відповідальності за вину; 4) принцип поєднання особистих інтересів із суспільними.

Особлива увага приділяється аналізу принципу відповідальності за вину. Досліджуються його витoki, зіставляється зміст зазначеного принципу зі змістом принципів заподіяння та так званої «конкретної справедливості». Доводиться, що закріплення у ЦК України можливості відповідальності без вини є порушенням принципу рівності суб'єктів і принципу справедливості, які є одними із основних принципів цивільного права.

Поряд з цим, обґрунтовано неможливість розгляду в якості принципів цивільно-правової відповідальності принципу невідворотності відповідальності, принципу індивідуалізації відповідальності, принципів доцільності та гуманізму та ін.

У підрозділі 3.2. «Функції цивільно-правової відповідальності» аналізуються точки зору науковців щодо кола та змісту зазначених функцій, визначаються функції цивільно-правової відповідальності як системи певних цивільно-правових засобів.

Обґрунтовується висновок, що як система певних цивільно-правових засобів, цивільно-правова відповідальність виконує гарантійно-забезпечувальну, компенсаційну, штрафну, виховну, інформаційну та контрольну функції. При цьому спеціально-юридичними функціями є лише перші три, останні ж є соціальними функціями. Основною функцією цивільно-правової відповідальності є гарантійно-забезпечувальна. Але виконувати її цивільно-правова відповідальність може лише у тому разі, якщо вона діє саме як система певних цивільно-правових засобів. Властивості гарантувати і забезпечувати захист прав та інтересів суб'єктів цивільного права цивільно-правові засоби-елементи відповідної системи набувають саме завдяки використанню їх як системи, у певному поєднанні. У протилежному разі зазначена функція не діє.

Ззначається, що закріплення у цивільному законодавстві України обмеженої відповідальності окремих суб'єктів цивільного права спричиняє невинуватне послаблення відновлювальної функції цивільно-правової відповідальності, порушення принципу рівності сторін і принципу справедливості як основних принципів цивільного права. У разі встановлення підвищеної відповідальності на передній план виступає штрафна функція цивільно-правової відповідальності. Таким чином, закон допускає явну неспіврозмірність об'єму відповідальності та характеру правопорушення.

Разом з тим, аналізуючи пропозицію закріпити правило щодо відновлювального характеру цивільно-правової відповідальності в якості загального принципу цивільного права, яка останнім часом все частіше зустрічається в юридичній літературі, автор доходить висновку, що з теоретичної точки зору це буде невірним. Якщо навіть не розглядати цивільно-правову відповідальність як систему цивільно-правових засобів, а виходити з розуміння її як інститута цивільного права, необхідно враховувати, що відповідальність є охоронним інститутом права, який природно виконує охоронну функцію права, яка, в свою чергу, складається з двох елементів: 1) компенсаційного впливу; 2) штрафного (репресивного) впливу. Відокремлювати їх не можна, оскільки вони взаємопов'язані і взаємозабезпечують один одного. А у разі закріплення в ЦК такого принципу імперативною нормою буде встановлено, що штрафний вплив, як невід'ємна частина охоронної функції права, у цивільному праві не здійснюється.

У підрозділі 3.3. «Режими цивільно-правової відповідальності» зазначається, що оскільки автор визначає цивільно-правову відповідальність через категорію «система», традиційний поділ зазначеної відповідальності на види втрачає сенс, але особливості функціонування цивільно-правової відповідальності як системи можна визначити через категорію «правовий режим».

Обґрунтовано висновок, що за формою вираження можна виокремити законний і договірний режими цивільно-правової відповідальності. В свою чергу, законний режим може бути загальним і спеціальним. Загальний законний режим діє стосовно всіх випадків відповідальності, крім тих, для яких передбачені спеціальні режими. Оскільки цивільне право регулює широке коло відносин, які мають свою специфіку, загальний законний режим цивільно-правової відповідальності, залежно від особливостей прав, що порушуються, може бути розподілений на: 1) режим відповідальності за порушення договірних зобов'язань; 2) режим відповідальності за завдану майнову шкоду; 3) режим відповідальності за завдану немайнову (моральну) шкоду. Спеціальний законний режим встановлюється, коли законодавець з тих чи інших причин виключає певні випадки відповідальності з-під дії загального режиму. Метою встановлення спеціального законного режиму може бути або обмеження розміру відповідальності, або встановлення спеціального порядку, умов її покладення, або поєднання зазначених чинників. До таких випадків можна віднести, зокрема, відповідальність за ядерну шкоду, відповідальність без вини, субсидіарну відповідальність, відповідальність при множині суб'єктного складу у разі порушення зобов'я-

зання, обмежену відповідальність тощо. У даному підрозділі визначаються особливості окремих спеціальних режимів.

Крім того, надається характеристика договірного режиму цивільно-правової відповідальності. Зокрема зазначається, що встановлення у договорі певних правил щодо цивільно-правової відповідальності сторін, відмінних від відповідних загальних положень цивільного законодавства, є актом саморегуляції, однією із диспозитивних дій, яка може здійснюватись лише в межах, визначених законом. Цивільне законодавство України закріплює можливість застосування договірного режиму відповідальності за порушення договірних зобов'язань. Поряд з цим передбачено обмежене використання договору і у сфері недоговірної відповідальності.

ЦК України дозволяє збільшити за домовленістю сторін обсяг і розмір відшкодування шкоди, завданої потерпілому каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, при цьому законодавством не передбачена можливість зменшення обсягу та розміру відшкодування за домовленістю сторін. Норма ч. 4 ст. 1193 ЦК України (яка входить до § 1 «Загальні положення про відшкодування шкоди» глави 82 ЦК України) надає таке право лише суду, який може зменшити розмір відшкодування шкоди, завданої фізичною особою, залежно від її матеріального становища, крім випадків, коли шкоди завдано вчиненням злочину.

Обґрунтовано висновок, що оскільки ініціативний характер цивільно-правової відповідальності надає потерпілому можливість взагалі не вимагати відшкодування шкоди (простити борг заподіювачеві), тому цілком логічним було б закріплення у ЦК України можливості зменшення розміру відшкодування (сплати певної компенсації) та визначення порядку його (її) виплати за домовленістю сторін. При цьому можна встановити обов'язковість нотаріального посвідчення відповідного договору. Якщо враховувати те, що на практиці потерпілий може бути примушений до вчинення відповідного правочину, то він завжди може скористатися правом вимагати визнання правочину недійсним. У протилежному разі буде діяти презумпція правомірності правочину, закріплена у ст. 204 ЦК України.

Розділ 4 «Умови цивільно-правової відповідальності» складається з п'яти підрозділів і містить ретельний аналіз результатів основних теоретичних досліджень категорії «цивільне правопорушення» та окремих умов цивільно-правової відповідальності.

У підрозділі 4.1. *«Аналіз результатів основних теоретичних досліджень категорії «цивільне правопорушення»* аналізуються висловлені в юридичній літературі точки зору щодо зазначеної категорії.

В результаті, автор доходить висновку, що юридична конструкція складу правопорушення є чужою для цивільного права, а штучне поширення

кримінально-правового вчення про склад злочину на цивільно-правову сферу не лише завдало суттєвої шкоди дослідженню проблем цивільно-правової відповідальності, але й призвело до того, що була порушена принципова межа між публічним і приватним правом.

Звертається увага на те, що оскільки у цивільному праві у багатьох випадках не потрібна наявність «повного складу правопорушення», цивілісти, намагаючись «зберегти» для цивільного права юридичну конструкцію складу правопорушення, посилаються на те, що у таких випадках треба говорити про «усічений склад», знов-таки запозичуючи цей термін з кримінального права. Автор доводить, що те, що цивілісти при цьому мають на увазі, зовсім не відповідає змісту кримінально-правового поняття «усічений склад». У кримінальному праві під усіченим складом розуміється така конструкція складу злочину, при якій злочин визнається закінченим не у момент скоєння діяння і досягнення винним своїх цілей, а з більш ранньої стадії, яка в інших випадках визнається стадією приготування чи посягання. Такі конструкції усічених складів застосовуються тоді, коли необхідно посилити охорону важливих об'єктів. Наприклад, бандитизм (ст. 257 КК України) вважається закінченим злочиним з моменту організації банди. Склад цього злочину містить усі елементи (тобто є об'єкт і об'єктивна сторона, суб'єкт і суб'єктивна сторона). Таким чином, кримінально-правова конструкція «усіченого складу» не підходить для пояснення особливостей відповідальності у цивільному праві.

Крім того, у даному підрозділі аналізуються питання щодо розподілу умов цивільно-правової відповідальності на загальні та спеціальні та щодо умов звільнення від цивільно-правової відповідальності.

У підрозділі 4.2. Протиправна поведінка як умова цивільно-правової відповідальності» досліджується низка теоретичних питань щодо зазначеної поведінки як умови цивільно-правової відповідальності.

Насамперед автор з'ясовує, що таке «дія», що таке «поведінка», що таке «юридично значуща поведінка», аналізує правомірність використання понять «протиправна поведінка» і «неправомірна поведінка», визначає характерні ознаки зазначеної поведінки, порівнює поняття «протиправність» у цивільному та кримінальному праві, розглядає питання щодо логічних підстав розмежування понять «дія» і «бездіяльність», щодо кваліфікації бездіяльності як протиправної поведінки, щодо змісту понять «необхідна оборона» і «крайня необхідність» та ін.

Оскільки і матеріальне, і процесуальне право закріплює можливість захисту не лише права, але й інтересу, розглядається питання щодо можливості покладення цивільно-правової відповідальності за порушення лише законного інтересу (відокремлено від права). Обґрунтовується

висновок, що з теоретичної точки зору встановлення відповідальності за порушення законних інтересів як самостійних об'єктів цивільно-правової охорони (безвідносно до суб'єктивного права) буде некоректним з таких причин: 1) оскільки порушується законний інтерес, а не суб'єктивне право, то йому не кореспондує відповідний юридичний обов'язок; а відповідно до ч. 2 ст. 14 ЦК України особа не може бути примушена до дій, вчинення яких не є обов'язковим для неї; 2) протиправна поведінка так званого «суб'єкта відповідальності» у разі порушення законного інтересу може виражатися лише у формі активних дій і полягати у перешкоджанні здійсненню актів правомірної поведінки «потерпілого» (про бездіяльність у даному випадку мова йти не може), а коли уповноважена особа здійснює зазначені акти правомірної поведінки, тим самим вона здійснює своє суб'єктивне право. Отже, будь-які дії так званого «суб'єкта відповідальності» будуть перешкоджати здійсненню саме суб'єктивного права.

Розглядається проблема «зловживання правом». В результаті, на підставі аналізу норм цивільного права України, Російської Федерації, Республіки Беларусь, Грузії, Франції, ФРН та США, а також висловлених в юридичній літературі точок зору, аргументується висновок, що використання терміну «зловживання правом» з теоретичної точки зору є невірним. Якщо виходити з того, що здійснення цивільних прав – це реалізація уповноваженою особою тих можливостей, які складають зміст належного їй суб'єктивного права, і ці можливості можуть здійснюватись лише в певних межах (які називаються межами здійснення цивільних прав), то про зловживання правом мова йде, коли особа порушує зазначені межі, а отже втручається в сферу дії суб'єктивного права іншої особи. Зловживання правом не може існувати абстрактно, тобто безвідносно прав та інтересів інших осіб. Порушення права іншої особи лише зовні втілюється у форму здійснення права. Законодавець, встановлюючи межі здійснення цивільних прав, тим самим визначає правомірність поведінки уповноваженої особи. За окресленими межами поведінка є неправомірною, і вже не є здійсненням права, оскільки зміст жодного суб'єктивного цивільного права як одного із правових засобів регулювання суспільних відносин не включає в себе можливості порушувати права та інтереси інших осіб. У зв'язку з цим пропонується розглядати шикану як делікт, а положення щодо «зловживання правом в інших формах» із ЦК України виключити.

У підрозділі 4.3. *«Наявність шкоди (збитків) як умова цивільно-правової відповідальності»* розглядається низка питань щодо наявності шкоди (збитків) як обов'язкової умови деліктної відповідальності та договірної відповідальності у формі відшкодування збитків.

Здійснюється аналіз категорій «шкода», «збитки», «втрата» (рос. «ущерб»), при цьому шкода розглядається як родове поняття негативних наслідків правопорушення.

Оскільки легальне визначення збитків, закріплене у чинному ЦК України, свідчить про ототожнення законодавцем понять «збитки» і «шкода», хоча теорія цивільного права відрізняє зазначені поняття, пропонується закріпити у ЦК України визначення збитків як грошового вираження шкоди, сформулювавши відповідну норму таким чином: «Збитки – це грошове вираження шкоди. Вони підлягають відшкодуванню у разі неможливості, недоцільності або відмови потерпілого від відшкодування шкоди в натурі». Відповідні уточнення пропонується внести і до визначення понять «реальні збитки» та «упущена вигода».

Зважаючи на те, що надання потерпілому права вибору способу захисту свого права є важливою юридичною гарантією реального захисту порушених прав та інтересів, поряд з цим, враховуючи ініціативний характер цивільно-правової відповідальності та підвищення ролі договірної саморегуляції в умовах побудови в Україні правової держави та громадянського суспільства, обґрунтовується висновок щодо доцільності закріплення у ЦК України в якості одного із загальних способів відшкодування майнової шкоди сплати потерпілому відповідної компенсації. Пропонується доповнити ЦК України положенням такого змісту: «Майнова шкода може бути відшкодована шляхом сплати потерпілому відповідної компенсації, розмір і порядок виплати якої встановлюється законом або домовленістю сторін».

Крім того, розглядаються питання щодо розподілу збитків на види, щодо особливостей відшкодування прямих і непрямих збитків в інших країнах (зокрема у Франції, ФРН, США); щодо правової природи «твердих» (або наперед оцінених) збитків (у міжнародній комерційній практиці – «узгоджений платіж при невиконанні», в англо-американському праві – *liquidated damages*), щодо доказування наявності шкоди (збитків) та ін.

У підрозділі 4.4. «Причинний зв'язок як умова цивільно-правової відповідальності» досліджується низка питань, пов'язаних з проблемою встановлення наявності причинного зв'язку між неправомірною поведінкою правопорушника і завданою ним шкодою (збитками).

Констатується, що причинність є філософською, а не спеціально-юридичною категорією. Вона існує й розглядається у рамках детермінізму (від лат. *determino* – визначаю) – філософського вчення про об'єктивний, закономірний взаємозв'язок і взаємообумовленість явищ матеріального світу.

Визначаються основні засади сучасної концепції причинності; звертається увага на необхідність розмежування понять «детермінізм» і

«причинність», які у сучасній філософській літературі часто ототожнюються; надається характеристика основних теорій причинного зв'язку; визначаються фактори, від яких залежить вірне теоретичне вирішення проблеми причинності в рамках теорії цивільно-правової відповідальності.

Підрозділ 4.5. *«Вина як умова цивільно-правової відповідальності»* складається з двох частин.

У пункті 4.5.1. *«Поняття вини у цивільному праві»* досліджується зазначене поняття. Звертається увага на те, що всі точки зору з цього приводу можна розподілити на дві групи: 1) коли вина визначається на підставі так званої «психологічної» концепції; 2) коли вина визначається на підставі так званої «поведінкової» концепції.

Автор аргументує висновок, що визначення вини у цивільному праві повинно ґрунтуватись на «психологічній» концепції вини, а не на «поведінковій», оскільки: 1) термін «психічне ставлення» у визначенні вини виражає оцінку (можливість оцінки) поведінки, передбачення або можливість передбачення настання шкідливих наслідків, оскільки з позицій загальної, соціальної та юридичної психології у кожному психічному акті можна виокремити інтелектуальний та вольовий аспекти; 2) встановлення правил щодо відповідальності малолітніх, недієздатних з урахуванням саме психічних особливостей суб'єктів, поряд з визначенням вини на основі «поведінкової концепції», є порушенням таких загальних принципів цивільного права, як рівність і справедливість; 3) конструкція вини як «психічного ставлення» не є спеціально кримінально-правовою конструкцією. Поняття вини, незалежно від галузі права, базується на положеннях загальної психології, так само, як поняття причинного зв'язку юристи запозичують у філософії. У зв'язку з цим запропоновано закріпити в ЦК України такі положення щодо вини як умови відповідальності: «1. Вина – це психічне ставлення особи до її протиправної поведінки та її результату. Під психічним ставленням розуміється оцінка (можливість оцінки) поведінки, передбачення або можливість передбачення настання шкідливих наслідків. 2. Умисел має місце тоді, коли особа усвідомлює протиправний характер своєї поведінки і передбачає настання шкідливих наслідків, але свідомо не здійснює запобіжних заходів. 3. Необережність має місце тоді, коли особа хоча і не передбачає негативні наслідки своєї протиправної поведінки, але відповідно до обставин справи могла їх передбачити і запобігти. Необережність є простою, коли особа не дотримується таких високих вимог, що ставляться до неї, як до суб'єкта, що здійснює певний вид діяльності у відповідних умовах. Необережність є грубою, коли особа не дотримується зрозумілих кожному мінімальних вимог».

У пункті 4.5.2. «Проблема вини юридичної особи» досліджується низка теоретичних питань, пов'язаних із зазначеною проблемою, при цьому проблема вини юридичної особи розглядається крізь призму теорій сутності останньої.

Аналізується наукова позиція прибічників «радикального» шляху вирішення проблеми вини юридичної особи, які пропонують взагалі виключити вину суб'єкта господарювання зі складу умов цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язань, пов'язаних зі здійсненням господарської (підприємницької) діяльності. Обґрунтовується висновок, що коли навіть не брати до уваги аргументи, які висловлюються при обґрунтуванні необхідності збереження принципу відповідальності за вину та відмови від обмеженої відповідальності окремих категорій суб'єктів, цього робити не можна, оскільки якщо при оцінці поведінки сторін суд буде виходити лише із самого факту завдання шкоди (збитків), то він по суті буде виконувати лише функції реєстратора фактів і не зможе належним чином здійснювати правосуддя.

Крім того, досліджуються підходи до вирішення питання щодо відповідальності осіб, які здійснюють функції органів юридичної особи (в Україні, у ФРН та США).

Розділ 5 «Правовідносини цивільно-правової відповідальності» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 5.1. «Елементи матеріального правовідношення цивільно-правової відповідальності» дисертант обґрунтовує висновок, що правовідношення цивільно-правової відповідальності є охоронним зобов'язанням, його суб'єктами є потерпілий (кредитор) і правопорушник (боржник). При цьому суб'єктом відповідальності є лише правопорушник, оскільки саме на нього покладається обов'язок зазнати невігідні майнові наслідки правопорушення.

Визначаються об'єкти правовідношення цивільно-правової відповідальності та його зміст.

Обґрунтовується висновок, що стосовно цивільних зобов'язальних правовідносин взагалі та охоронних зокрема загальновизнане сучасними цивілістами твердження, відповідно до якого кожне суб'єктивне право як забезпечена законом міра можливої поведінки уповноваженої особи надає суб'єкту: 1) можливість власної поведінки; 2) можливість вимагати певної поведінки інших осіб; 3) можливість у разі порушення права звернутись за захистом до компетентних органів – не є вірним. У зобов'язальних цивільних правовідносинах суб'єктивне право кредитора є правом вимоги, тобто власне другою правомочністю із зазначеної тріади. Зазначене право реалізується поведінкою зобов'язаної особи і не містить у собі можливості

здійснення певної поведінки управомоченого контрагента. Крім того, до змісту суб'єктивного права в регулятивних зобов'язальних правовідносинах не входить можливість у разі порушення права звернутись за захистом до компетентних органів, тобто привести до дії апарат державного примусу проти зобов'язаної особи.

У підрозділі 5.2. *«Момент виникнення матеріального правовідношення цивільно-правової відповідальності»* аналізуються висловлені в юридичній літературі точки зору та обґрунтовується власна позиція дисертанта щодо зазначеного моменту.

Автор обґрунтовує висновок, що матеріальні правовідносини юридичної відповідальності взагалі та цивільно-правової зокрема виникають в момент скоєння правопорушення. Для того, щоб порушення права могло розглядатись як юридичний факт, на підставі якого виникає матеріальне правовідношення цивільно-правової відповідальності, воно повинно бути закінченим.

У разі порушення абсолютного пасивного обов'язку таким юридичним фактом є сам факт завдання шкоди. У разі порушення відносного договірної обов'язку це буде невиконання чи неналежне виконання зобов'язання.

У підрозділі 5.3. *«Процесуальна форма реалізації суб'єктивного права потерпілого як управомоченої сторони матеріального правовідношення цивільно-правової відповідальності»* автор виходить з того, що процесуальне право є формою здійснення суб'єктивного матеріального права у випадку дійсного чи ймовірного його порушення, або загрози такого порушення.

Констатується, що процесуальна форма реалізації суб'єктивного права потерпілого застосовується у тому випадку, коли є перешкода щодо здійснення права та є невизначеність в існуванні або в змісті правовідносин. В рамках процесуальної форми реалізації суб'єктивного права потерпілого засобом захисту права, що виникло до того, як виникла необхідність у судовому розгляді, є судові рішення.

У цивільно-процесуальному й господарсько-процесуальному законодавстві поняття «судове рішення» вживається одночасно у двох смислових значеннях: 1) як дія суду щодо підсумовування всього судового розгляду; 2) як документ судової інстанції, що фіксує результат розгляду спору по суті. Автор акцентує увагу на тому, що юридичним фактом, який породжує цивільні права та обов'язки, є документ, який оформляє висновок суду за підсумками розгляду справи. Зазначений документ (судовий акт), котрий відповідає ряду формальних вимог, є правозастосовним актом, юридичним фактом матеріального права.

Але матеріальне правовідношення цивільно-правової відповідальності не припиняється в момент вступу судового акту в законну силу. Для його припинення необхідно, щоб правопорушник (боржник) виконав покладений на нього обов'язок відшкодувати шкоду (збитки), сплатити (передати) неустойку тощо.

У разі, коли боржник не виконує добровільно зазначений обов'язок, його виконання забезпечується за допомогою виконавчого провадження, яке є адміністративним процесуально-правовим засобом, що забезпечує примусове виконання рішень судових та інших органів (посадових осіб) на підставах, у спосіб та в межах, встановлених законом. Крім того, якщо боржник є суб'єктом підприємницької діяльності, для задоволення вимог кредиторів можуть бути застосовані правові засоби, визначені законодавством про банкрутство.

Також у даному підрозділі розглядається питання щодо застосування, поряд із судовим захистом, який здійснюється державними судами, альтернативних способів вирішення правових спорів, серед яких одним із найпопулярніших і найефективніших є третейський суд.

Розділ 6 «Проблема ефективності цивільно-правової відповідальності» складається з двох підрозділів.

У підрозділі 6.1. «Проблема ефективності цивільно-правової відповідальності в ракурсі проблеми ефективності права в цілому» здійснено аналіз зазначеної проблеми.

Обґрунтовано висновок, що проблему ефективності цивільно-правової відповідальності не можна розглядати у відриві від проблеми ефективності юридичної відповідальності взагалі, яка, в свою чергу, є одним із аспектів проблеми ефективності права в цілому. Остання носить комплексний характер, тому вирішувати її необхідно на підставі комплексного підходу, з використанням наукових здобутків не лише юридичної науки, але й за допомогою фахівців інших гуманітарно орієнтованих галузей, зокрема економістів, філософів, психологів, соціологів тощо.

Встановлено, що оскільки ініціативний характер цивільно-правової відповідальності виключає можливість примусового здійснення потерпілим свого права на захист, спонукати потерпілого здійснити зазначене право можна тільки шляхом підвищення рівня його правосвідомості, вплив на яку може здійснюватись лише через інформаційні системи. При цьому ефективність впливу буде залежати від досконалості механізму передання і сприйняття інформації про права суб'єктів цивільного права, а також якості останньої.

У підрозділі 6.2. «Ефективність цивільно-правової відповідальності як системи певних цивільно-правових засобів» на підставі використання

системного підходу розроблена та представлена концепція ефективності цивільно-правової відповідальності як системи цивільно-правових засобів.

Запропоновано розрізнити «ефективність» та «оптимальність» цивільно-правової відповідальності як системи певних цивільно-правових засобів. Встановлено, що ефективність залежить як від внутрішніх, так і від зовнішніх факторів. Внутрішнім фактором є оптимальність системи, яка може бути теоретичною (абстрактною) і практичною (реальною). З теоретичної точки зору, за субстратом та структурою зазначена система є оптимальною, оскільки коло елементів, що її утворюють, та відносини між ними дозволяють системі виконувати свою основну функцію – гарантійно-забезпечувальну. Однак на практиці ступінь оптимальності системи насамперед буде залежати від її адекватності тим суспільним відносинам, на які здійснюється цивільно-правовий охоронний вплив, а саме: 1) характеру та змісту зазначених відносин; 2) варіативності інтересів суб'єктів цивільного права; 3) варіативності поведінки і діяльності суб'єктів цивільного права. А також від узгодженості її внутрішньої структури. Тому теоретична (абстрактна) оптимальність і практична (реальна) оптимальність цивільно-правової відповідальності як системи певних цивільно-правових засобів можуть не збігатися.

Виключення на законодавчому рівні із сфери дії принципів цивільно-правової відповідальності певних відносин знижує рівень оптимальності системи, оскільки саме принципи є тим стрижнем, що визначає стабільність її функціонування. Усунути дану ваду можна шляхом узгодження всіх норм інституту цивільно-правової відповідальності з зазначеними принципами.

Зовнішні фактори впливу на ефективність цивільно-правової відповідальності можна розподілити на дві групи: 1) фактори максимізації ефективності; 2) фактори мінімізації ефективності. До перших можна віднести високий рівень правосвідомості суб'єктів цивільного права, злагоджене функціонування судової системи та ін. До других – низький рівень правосвідомості суб'єктів цивільного права, страхування відповідальності, незлагоджене функціонування судової системи та ін.

У **Висновках** за результатами здійсненого дослідження викладені найбільш важливі наукові і прикладні результати, отримані в дисертації, а також пропозиції та рекомендації, спрямовані на вдосконалення цивільного законодавства та практики його застосування.

Головним результатом дисертаційного дослідження є теоретичне узагальнення й нове вирішення наукової проблеми адекватного відображення у наукових теоретичних положеннях цивільно-правової відповідальності як явища об'єктивної дійсності шляхом започаткування системної концепції цивільно-правової відповідальності.

Крім того, у дисертації здійснено розмежування понять «цивільно-правова відповідальність» і «відповідальність за цивільним законодавством»; уточнено зміст суб'єктивного права в регулятивних і охоронних зобов'язальних правовідносинах; дістала подальший розвиток аргументація теоретичної необґрунтованості використання терміну «зловживання правом», а також наводяться нові вирішення низки інших теоретичних проблем цивільно-правової відповідальності.

З метою вдосконалення правового регулювання відповідальності в сфері дії цивільного права пропонується: 1) із ГК України виключити всі положення щодо регулювання договірних зобов'язань і відповідальності за їх порушення; 2) із Глави 3 ЦК України «Захист цивільних прав та інтересів» статті 22 та 23 виключити; 3) із Глави 51 ЦК України «Правові наслідки порушення зобов'язання. Відповідальність за порушення зобов'язання» статті 614, 616, 617, 623 виключити, а назву Глави 51 ЦК України змінити на «Правові наслідки порушення зобов'язання»; 4) статті 1166-1168 із Глави 82 ЦК України «Відшкодування шкоди» виключити; доповнити Главу 82 ЦК України статтею такого змісту: «Загальні підстави відшкодування шкоди визначаються Главою 3-А ЦК України»; 5) пункт 1 ч.1 ст. 263 ЦК України викласти у такій редакції: «1) якщо пред'явленню позову перешкоджала непереборна сила»; 6) Розділ 1 «Основні положення» Книги 1 ЦК України «Загальні положення» доповнити Главою 3-А «Відповідальність за порушення цивільних прав» (проект додається).

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Канзафарова І.С. Теорія цивільно-правової відповідальності: Монографія. – Одеса: Астропринт, 2006. – 264 с.

Рецензії:

Кучеренко І.М. Сучасне комплексне дослідження загальнотеоретичних проблем цивільно-правової відповідальності // Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права. – 2006. – № 3-4. – С. 522-523.

Саніахметова Н.О. Цивільно-правова відповідальність: новий погляд на традиційний інститут цивільного права // Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету: Зб. – О.: Міжнар. гуманітар. ун-т, 2006. – Вип. 4. – С. 155-157.

2. Канзафарова И.С. Гражданско-правовая ответственность. – Одесса: Астропринт, 1998. – 76 с.

3. Канзафарова И.С. Ответственность за нарушение выполнения обязательств в расчетных правоотношениях // Минченко Р.Н., Канзафарова И.С. Расчетные правоотношения в хозяйственном обороте Украины. – Одесса: АО Бахва, 1997. – С. 71-78.

4. Канзафарова И.С. Гражданское и торговое право зарубежных стран. Отдельные институты: Учебное пособие. – Х.: Одиссей, 2003. – 352 с.

5. Канзафарова И.С. Поняття зобов'язання. Сторони у зобов'язанні. Виконання зобов'язання. Забезпечення виконання зобов'язання. Правові наслідки порушення зобов'язання. Відповідальність за порушення зобов'язання // Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар: У 2 ч. / За заг. ред. Я.М. Шевченко. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – Ч. 2. – С. 7-17; С. 18-35; С. 36-75; С. 76-92.

6. Канзафарова И.С. Виконання зобов'язань. Способи забезпечення виконання зобов'язань // Цивільне право України: Академічний курс: Підруч.: У 2 т. / За заг. ред. Я.М. Шевченко. – Вид. 2-ге, доп. і перероб. – Т. 1. Загальна частина. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – С. 637-653; С. 654-678.

7. Канзафарова И.С. Понятие и структура методологии правоведения. Реализация норм права // Теория права и государства: Учебник. – Х.: Одиссей, 2006. – С. 26-30; С. 369-378.

Статті у наукових фахових виданнях:

8. Канзафарова И.С. Проблема сутності юридичної особи в теорії цивільного права // Держава і право: Зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. Вип. 7. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Спілка юристів України, 2000. – С. 296-299.

9. Канзафарова И.С. Умови звільнення від відповідальності за невиконання договірних зобов'язань в комерційній практиці // Правова держава. – 2000. – № 2. – С. 30-38.

10. Канзафарова И.С. Проблема вини юридичної особи в теорії цивільного права // Держава і право: Зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. Вип. 9. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Спілка юристів України, 2001. – С. 232-237.

11. Канзафарова И.С. Особливості правового регулювання відповідальності за договором залізничного перевезення вантажів // Правова держава. – 2001. – № 3. – С. 31-34.

12. Канзафарова И.С. Деякі проблеми теорії цивільно-правової відповідальності в контексті кодифікації цивільного законодавства України // Правова держава: Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Вип. 14. – К., 2003. – С. 362-366.

13. Кандафарова І.С. Категорія шкоди (збитків) у цивільному праві // Держава і право: Зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. Вип. 19. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Спілка юристів України, 2003. – С. 320-323.

14. Кандафарова І.С. Санкція і відповідальність у цивільному праві (проблема співвідношення) // Держава і право: Зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. Вип. 22. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Спілка юристів України, 2003. – С. 257-260.

15. Кандафарова І.С. До проблеми цивільно-правової відповідальності без вини // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2003. – № 3-4. – С. 89-92.

16. Кандафарова І.С. Підстави цивільно-правової відповідальності // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2003. – № 4. – С. 156-159.

17. Кандафарова І.С. Цивільно-правова відповідальність як охоронні правовідносини // Правова держава: Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Вип. 15. – К., 2004. – С. 239-244.

18. Кандафарова І.С. Неправомірна поведінка як умова цивільно-правової відповідальності // Держава і право: Зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. Вип. 23. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. – С. 227-231.

19. Кандафарова І.С. Ефективність цивільно-правової відповідальності: комплексний підхід // Держава і право: Зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. Вип. 24. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. – С. 270-273.

20. Кандафарова І.С. Захист цивільних прав: окремі аспекти // Держава і право: Зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. Вип. 25. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Спілка юристів України, 2004. – С. 272-276.

21. Кандафарова І.С. Цивільно-правова відповідальність за ядерну шкоду // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2004. – № 2. – С. 70-75.

22. Кандафарова І. Теорія цивільно-правової відповідальності: окремі зауваження // Прокуратура. Людина. Держава. – 2004. – № 10. – С. 82-88.

23. Кандафарова І.С. Наука цивільного права в системі правознавства // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2004. – № 4. – С. 74-77.

24. Кандафарова І.С. Матеріально-правовий механізм відповідальності у цивільному праві // Держава і право: Зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. Вип. 26. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. – С. 309-313.

25. Кандафарова І.С. Відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг) // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2005. – № 1. – С. 89-92.

26. Кандафарова І.С. Принципи цивільно-правової відповідальності // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2005. – № 2. – С. 78-82.

27. Кандафарова І.С. Цивільно-правові норми як інструмент трансформації існуючих суспільних відносин у бажані // Держава і право: Зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. Вип. 27. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. – С. 306-310.

28. Кандафарова І.С. Відповідальність за порушення законних інтересів як самостійних об'єктів правової охорони // Держава і право: Зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. Вип. 28. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. – С. 378-381.

29. Кандафарова І.С. Вина як умова деліктної відповідальності в країнах континентальної правової сім'ї // Держава і право: Зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. Вип. 29. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. – С. 372-376.

30. Кандафарова І.С. Дослідження проблем цивільно-правової відповідальності: окремі методологічні аспекти // Держава і право: Зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. Вип. 30. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. – С. 345-349.

31. Цивільно-правова відповідальність як інструмент соціальної регуляції свободи // Правова держава: Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Вип. 16. – К., 2005. – С. 391-396.

32. Кандафарова І.С. Матеріальний зміст і процесуальна форма цивільного права на захист: окремі теоретичні аспекти // Південноукраїнський правничий часопис. – 2006. – № 1. – С. 103-105.

33. Кандафарова І.С. Юридична конструкція субсидіарної відповідальності: окремі критичні зауваження // Держава і право: Зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. Вип. 31. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. – С. 215-218.

34. Кандафарова І.С. Договірне регулювання відповідальності у цивільному праві // Держава і право: Зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. Вип. 33. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. – С. 245-248.

Інші публікації, які додатково висвітлюють основний зміст дисертації:

35. Канзафарова И.С. Основные направления развития частного права Украины // Відродження української держави: актуальні проблеми державотворення і права. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 3–5 вересня 1999 р., м. Херсон. – Херсон: ХДПУ, 1999. – С. 211-213.

36. Канзафарова І.С. Відповідальність за невиконання чи неналежне виконання зобов'язань за договором перевезення вантажів залізницею // Науково-практичний семінар «Перевезення вантажів залізницею: правове регулювання та арбітражна практика». Тези доповідей і виступів. К.: Юридична книга, 2000. – С. 55.

37. Канзафарова И.С. Понятие и общая характеристика гражданской правоспособности и гражданской дееспособности граждан // Молодежь третьего тысячелетия: гуманитарные проблемы и пути их решения: Сб. науч. ст. в 3-х т. – Одесса: ИСЦ, 2000. – Т.1. – С. 372-376.

38. Канзафарова І.С. Принципи політичної та економічної демократії як основа вдосконалення цивільного законодавства України та Японії // Європа, Японія, Україна: шляхи демократизації державно-правових систем. Матеріали міжнародної наукової конференції. 17-20 жовтня 2000 р., м. Київ. – К. ІДіП НАНУ, 2000. – С. 186-187.

39. Канзафарова І.С. Інститут цивільно-правової відповідальності: сучасний стан та перспективи розвитку // Проблеми і перспективи розвитку та реалізації законодавства України. Тези доповідей і наукових повідомлень науково-практичної конференції. Київ, 19 квітня 2001 р. – К., 2001. – С. 46-49.

40. Канзафарова І.С. Цивільно-правова відповідальність: порівняльно-правовий аспект // Становлення і розвиток правової системи України. Тези доповідей і наукових повідомлень науково-практичної конференції. 21 березня 2002 р., м. Київ. – К.: ІДіП НАНУ, 2002. – С. 28-31.

41. Канзафарова І.С. Відповідальність учасників економічного обороту в умовах трансформації ринкових відносин в Україні // Трансформація ринкових відносин в Україні: організаційно-правові та економічні проблеми. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 15 травня 2003 р., м. Одеса. – Одеса: Астропринт, 2003. – С. 40-43.

42. Канзафарова І.С. Субсидіарна відповідальність у цивільному праві: правова природа та проблемні питання // Соціально-правові проблеми совершенствования законодательства Украины: история, теория и практика. Материалы 60-й научной конференции профессорско-преподавательского состава и научных работников экономико-правового факультета ОНУ им. И.И. Мечникова. 23-25 ноября 2005 г., г. Одесса. – Одесса: ОЮІ ХНУВС, 2006. – С. 143-146.

43. Канзафарова І.С. Відповідальність за порушення договірних зобов'язань відповідно до ЦК України та принципів європейського контрактного права // Сучасні проблеми адаптації цивільного законодавства до стандартів Європейського Союзу: Матеріали I Міжнародної науково-методичної конференції. – Львів, 2006. – Вип. 1. – С. 185-186.

44. Канзафарова І.С. Цивільно-правова відповідальність за порушення прав інтелектуальної власності підприємств як учасників комерційного обороту // Сучасні технології управління підприємством та можливості використання інформаційних систем: стан, проблеми, перспективи. Матеріали першої Всеукраїнської науково-практичної конференції для викладачів, аспірантів та молодих вчених. 31 березня 2006 р., м. Одеса. – Одеса: ОНУ ім. І.І. Мечникова, 2006. – С. 131-135.

45. Канзафарова І.С. Відповідальність як засіб правового впливу на поведінку учасників сімейних відносин // Наукові засади та практика застосування нового Сімейного кодексу України. Матеріали Круглого столу. 25 травня 2006 р., м. Київ. – Х.: Ксилон, 2007. – С. 186-192.

АННОТАЦІЇ

Канзафарова І.С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. – Інститут держави і права ім. В.М. Корецького Національної академії наук України. – Київ, 2007.

У дисертації досліджено поняття та принципи цивільно-правової відповідальності, визначені функції та режими цивільно-правової відповідальності; здійснено аналіз динаміки та змісту правовідносин цивільно-правової відповідальності; розглянуто низку питань щодо умов та ефективності цивільно-правової відповідальності.

Цивільно-правова відповідальність розглядається як система взаємопов'язаних елементів, в якості яких виступають певні правові засоби.

В результаті дослідження цивільно-правової відповідальності як цілісного системного юридичного утворення, що втілює в собі якості предмета і метода цивільно-правового регулювання в їх єдності та взаємозв'язку, створено системну теоретичну модель цивільно-правової відповідальності; встановлено, як повинні бути взаємопов'язані елементи зазначеної системи, щоб забезпечити належну реалізацію передбачених чинним законодавством правомочностей та виконання закріплених у ньому юридичних обов'язків.

Ключові слова: цивільно-правова відповідальність, теорія, система, цивільно-правові засоби, принципи цивільно-правової відповідальності, функції цивільно-правової відповідальності, режими цивільно-правової відповідальності; цивільні охоронні правовідносини.

Канзафарова И.С. Теоретические основы гражданско-правовой ответственности в Украине. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности 12.00.03 – гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право. – Институт государства и права им. В.М. Корецкого Национальной академии наук Украины. – Киев, 2007.

В диссертации дана общая характеристика теории гражданско-правовой ответственности как научного знания; определена ее структура; проанализированы ее методологические основы; произведено разграничение понятий «гражданско-правовая ответственность» и «ответственность по гражданскому законодательству»; исследованы принципы, условия, функции и режимы гражданско-правовой ответственности; определены и охарактеризованы элементы и момент возникновения материального правоотношения гражданско-правовой ответственности; рассмотрен вопрос о процессуальной форме реализации субъективного права потерпевшего как уполномоченной стороны материального правоотношения гражданско-правовой ответственности; исследована проблема эффективности гражданско-правовой ответственности.

Особое внимание уделено исследованию понятия гражданско-правовой ответственности. Впервые разработана системная концепция гражданско-правовой ответственности, доказано, что гражданско-правовая ответственность является подсистемой в системе гражданско-правового воздействия.

В качестве элементов гражданско-правовой ответственности как системы рассматриваются: нормы гражданского права, в которых ответственность находит выражение; принципы гражданско-правовой ответственности, индивидуально-правовые акты автономного характера, являющиеся персонафицированными регламентаторами общественных отношений (договоры, уставы юридических лиц и др.); нарушение гражданских прав как основание возникновения гражданских охранительных правоотношений; гражданские охранительные правоотношения.

Поскольку все элементы гражданско-правовой ответственности являются гражданско-правовыми средствами, предложено определять гражданско-правовую ответственность как обусловленную предметом и методом гражданско-правового регулирования систему гражданско-правовых средств, с

помощью которых, с одной стороны, обеспечивается и гарантируется защита гражданских прав и интересов субъектов гражданского права, с другой – осуществляется штрафное и воспитательное воздействие на правонарушителей.

Обосновывается, что гражданско-правовая ответственность как система правовых средств выполняет гарантийно-обеспечительную, компенсационную, штрафную, воспитательную, информационную и контрольную функции. При этом основной функцией является гарантийно-обеспечительная. Однако выполнять ее гражданско-правовая ответственность может только в том случае, если она действует именно как система определенных гражданско-правовых средств.

Указанная система может работать в законном и договорном режиме. Законный режим может быть общим и специальным. В свою очередь, общий режим, в зависимости от нарушаемых прав, может быть подразделен на: 1) режим ответственности за нарушение договорных обязательств; 2) режим ответственности за причиненный имущественный вред; 3) режим ответственности за причиненный неимущественный (моральный) вред.

Разработана концепция эффективности гражданско-правовой ответственности как системы определенных гражданско-правовых средств. Установлено, что эффективность данной системы зависит как от внутренних, так и от внешних факторов. Внутренним фактором является оптимальность системы, которая может быть теоретической (абстрактной) и практической (реальной). Внешние факторы можно подразделить на две группы: 1) факторы максимизации эффективности и 2) факторы минимизации эффективности. Установлено, что с теоретической точки зрения, по субстрату и структуре данная система является оптимальной. На практике степень оптимальности системы будет зависеть от ее адекватности тем общественным отношениям, относительно которых осуществляется гражданско-правовое охранительное воздействие, а также от согласованности ее внутренней структуры.

Установлено, что исключение на законодательном уровне из сферы действия принципов гражданско-правовой ответственности определенных отношений снижает уровень оптимальности гражданско-правовой ответственности как системы гражданско-правовых средств, поскольку именно принципы являются той базовой конструкцией, от которой зависит стабильность ее функционирования. Устранить данный недостаток можно путем согласования всех норм института гражданско-правовой ответственности с указанными принципами.

На основании теоретических выводов внесены предложения по совершенствованию действующего гражданского законодательства.

Ключевые слова: гражданско-правовая ответственность, теория, система, гражданско-правовые средства, принципы гражданско-правовой ответственности, функции гражданско-правовой ответственности, режимы гражданско-правовой ответственности, гражданские охранительные правоотношения.

I.S. Kanzafarova. Theoretical fundamentals of civil responsibility in Ukraine. – Manuscript.

The dissertation for the degree of Doctor of Sciences (Law) on the speciality 12.00.03 – Civil Law and Civil Procedure; Family Law; International Private Law. – V.M. Koretsky Institute of State and Law of National Academy of Science of Ukraine. – Kyiv, 2007.

The given dissertation is dedicated to the research of the conception and principles of civil responsibility and to the analysis of the dynamics and legal relationship's matter of civil responsibility, it is determined the functions and regulations of civil responsibility and it is considered several questions about conditions and effectiveness of civil responsibility in the dissertation.

Civil responsibility is considered to be a system of interconnected elements: certain law measures.

It was made the system theoretical model of civil responsibility and it was defined the connection between the elements in order to provide for realization the legal competence and discharge of legal obligations as a result of the research of civil responsibility as a complete, system legal formation, which is the incarnation of subject and method of civil regulation in their unity and correlation.

Key words: civil responsibility; theory; system; civil law measures; principles of civil responsibility; functions of civil responsibility; regulations of civil responsibility; civil protective legal relationship.